

Чорні книги червоного терору

Ярослав Грицак

Сергій Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. — Київ, 1999.

Andreas Graziosi. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917–1933. — Cambridge (Massachusetts), 1996.

Андреас Граціози. Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализме и крестьянских движениях. — Москва: Агро-XX, 1997.

Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrej Paczkowski, Kartel Bartosek, Jean-Louis Margolin, oraz Rémi Kauffer, Pierre Rigoulot, Pascal Fontaine, Yves Santamaria, Sylvain Boulouque. Czarna Księga Komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania. Wstęp do polskiego wydania Krystyna Kersten. — Warszawa: Prószyński i S-ka, 1999.

1.

Українська історична наука не може похвалитися частою появою таких праць, як книжка Сергія Білокіня «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР». Є це жанр так званого *opus magnum*, тобто «великої праці», яка є наслідком не трьох-п'яти (як більшість монографій чи дисертацій) років дослідницького пошуку, а як укоронування набагато довшої, часом усієї життєвої діяльності. Двома останніми працями цього жанру можна назвати книжку Омеляна Прицака «Походження Русси» та Наталі Яковенко про руську шляхту в ранньомодерну добу. Але обидві стосуються давно минулої історії. Натомість серед істориків, які займаються ХХ століттям, напевно чи знайдеться аж так багато охочих завершити такий же амбітний проект щодо совєцької доби. І річ не в тому, що з відходом позитивізму й поширенням недовіри до «великих наративів» цей жанр, як здається, сам стає історією. Нехіть українських істориків до цієї теми сама по собі є ознакою глибокої радянської українізації українського суспільства. Якби воно мало більшу рішучість позбутися комуністичної спадщини, такі дикусії були б неминучі — нагадаємо для прикладу дискусію польських істориків про роль Польської Народної Республіки у польській історії. Українська мова є однією з небагатьох, де термін «совєцький» перекладається («радянський»), тоді як інші народи свідомо не перекладають цього терміна, підкреслюючи свою відчуженість від совєцької спадщини. В українському інтелектуальному доволі «совєцький» прижився лише на еміграції й Галичині — тобто там, де впливи совєцькості були або найменшими, або де вона викликала запеклий опір.

Власне, Сергій Білокінь своєю книжкою встановлює в українській родимій історіографії важливий прецедент, послідовно вживаючи термін «совєцький». Він пропонує дивитися на совєцьку систему як на злам української історичної традиції:

Більшовизм перервав історичні зв'язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в ін-

ших країнах, жоден директор установ і підприємств, не ведуть свій рід від гетьмана Михайла Ханенка, графа Григорія Милорадовича, полковника Мартина Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій садибі більш як 80 років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має вдома речей далі, як дідусеві чи бабусині. Усе пограбували й полишили чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що його дальші предки. Коріння обрубано, душі нації погвалтовано... Національний організм українства зазнав таких кількісних і якісних деформацій, що дійшло до зміни його людської суті.

Ці зміни були заплановані наперед, й їхнім основним інструментом був більшовицький терор. Може, та-

кий висновок і не виглядає цілковито новим — що, зрештою, визнає й сам автор. Але, з іншого боку, в сучасній історіографії й далі можна надіятися на думку, що між «червоним» і «білим» терором не було суттєвої різниці. Сергій Білокінь показує саме якісну відмінність «червоного» терору: він мав глибоку «наукову» основу. Його підставою стало формування певної інформаційної бази — через обліки, запровадження паспортної системи, анкетування — про тих, хто підлягав ліквідації. А далі все було лише справою техніки:

вершити свою працю. Одних тільки слідчих справ автор переглянув близько півтора тисячі. Науковий апарат нараховує 2425 покликів, а список літератури займає майже шістьдесят сторінок тексту, видрукованого заради економії місця дрібними літерами у дві колонки на сторінці великого формату. Зі слів автора знаю, що він спішив видати цю книжку ще перед президентськими виборами 1999 року — а то ж раптом до влади повернуться комуністи, й колишні закриті архіви закриються знову. Звідси також обширні цитування документів, щоб максимально оприлюднити їхній зміст іще перед тим, як на них знову може бути накладено гриф секретності.

Проте, читаючи цю книжку, не можеш позбутися враження, що автор сам стає жертвою лавини фактів і документів, яка ринула на нього з колишніх «спецхранів». Наприклад, постійно цитуючи джерела російською мовою, він аргументує це так:

Коли читач упевниться, що діловодство владних структур провадилося майже послідовно російською, і збагне значення цього факту, навряд чи когось захочеться перекладати чекістські аббревіатури на українську, вживаючи неймовірно КРВ, ОСВ, ДПУ, КДБ тощо. Щоб довести тезу, треба мати напихаті точний текст джерела. Коли до архіву зверталися передусім по приклади, покликани ілюструвати встановлені у ЦК положення, треба показувати, що ж насправді говорять джерела. Якщо раніше історичне пізнання йшло через ЦК, нормально воно повинно йти через джерело.

Ризикну припустити, що насправді автор у такий спосіб продовжує ставлення до документа як до якогось «сакрального» тексту, таке характерне для совєцьких часів. Тоді не можна було самовільно перекладати українською мовою класиків марксизму-ленінізму та партійні документи, бо вважалося, що порядок слів і розділових знаків в оригіналі може мати езотеричне значення, яке пропаде при перекладі. Чому не можна перекласти українською (беру наважання цитати з книжки, перегортаючи кожен соту сторінку): «Это письмо-протест написано с ложных позиций и изобилует противоречиями» (23); «Перед вами лежат трупом 12 таких же, как вы, петлюровских бандитов, которые задумали бунтовать здесь в тюрьме» (123); «Людей снимали пластами по категориям (возраст тоже принимался во внимание)» (223); «Ни у абвера, ни у Организации украинских националистов не было улик, чтобы раскрыть истинные причины гибели Коновальца...» (323)? Принципи, який сповідує автор, в окремих моментах приводить до абсурду — бо навіть Мак'явеллі, Енгельс й Конквест цитуються у книжці по-російськи, ніби це їхня рідна мова!

Автор дає фактам говорити самим за себе. Але біда з фактографією полягає та, що вона говорить радше про механізм і наслідки терору, аніж

про його мотиви. Історикам ще довго прийдеться миритися з тим, що вирішальні для їхньої аргументації документи сховані у найпотаємніших сховищах. Якщо взагалі вони існують — адже значна частини розпоряджень видавалася усно, «телефонним правом», а отже, могла бути запротокольована. Досі не знайдено жодного переконливого документа, який довів би, через що вмирали українські селяни в 1933 році — їх покарали за те, що вони були селянами, чи тому, що вони були українцями? Чи за одне й за друге? Тут лише можна будувати здогадки — але даремно шукати на це прямої вказівки у працях Сталіна. Тоталітаризм подібний до сфінкса: обоє вміють зберігати мовчанку. Один західний історик (Девід Ірвінг) пропонує виплатити велику грошову нагороду будь-кому, хто виявить розпорядження про масове винищення євреїв за підписом Гітлера — поки що по гроші ніхто не прийшов.

Даючи говорити фактам, Білокінь не договориє там, де годилося б робити ширші висновки та порівняння. Він якось уникає відповіді на запитання, наскільки радянська Україна була продовженням української історичної традиції, а наскільки — її запереченням. Щодо цього у книжці можна знайти аж три сюжетні лінії, жодну з яких не доведено до кінця. Сам факт постійного вживання російської мови як «мови терору» навіює думку про російські коріння комунізму. Однак автор ставить під сумнів тезу, що комунізм є суто російським явищем, і на підтвердження наводить цитату одного з ідеологів НТС (дозволю собі її перекласти): «Совецький Союз був не Росією, а окупаційним режимом, тому і спротив совєцькій владі був не зрадою, а службою батьківщині». Сергій Білокінь ставить декілька риторичних запитань: «Чи бували в Росії бодай проїздом Маркс чи Енгельс? Де, коли не в університетах Західної Європи, формувався світогляд Хо Шіміна чи Пол Пота? У яких бібліотеках набирався людино-незалежницьких ідей емігрант Ленін? Хіба з Росії експортували фашистський режим до Німеччини, Італії, Іспанії, Португалії?» — і закінчує глибокодумним: «Мине багато часу, поки всі це зрозуміють».

І нарешті, він наводить факти про те, що в Україні хворобою революційного терору були заражені не тільки росіяни й не тільки комуністи, але й українські ліві партії та суспільні рухи. Лікар О. Несвіцький залишив запис у щоденнику про мітинг у Полтаві 28 листопада 1918 року після її захоплення військами Директорії (подаю в перекладі): «На мітинзі було зроблено пропозицію розділити місто на дільниці й перерізати всіх буржуїв від 10-річного віку, інакше з них знову виростуть буржуї». Найлівіші українські діячі теж були в апараті ЧК й теж були причетні до терору. Мотиви терору у творах Василя Еллана-Блакитного автор відшукує у впливі «бунтарської мити Шевченка». З цих фактів і цитат логічно припустити, що червоний терор не був аж таким великим відхиленням від української історії: що

може бути українським більше, ніж Шевченко та його муза?

2.

Автор не робить висновків, полишаючи цю роботу читачеві. Спробуймо зробити їх, покликаючись на інші праці, які великою мірою переукуються з книжкою Сергія Білоконя.

В одній із двох книжок італійського історика Андреаса Граціозі про більшовиків і селян в Україні зразу знаходимо приклад, дуже близький до аргументації Сергія Білоконя: Шевченкова поема «Гайдамаки» стала частиною всієї лівої культури Російської імперії, — включно навіть із єврейською, незважаючи навіть на гайдамацькі погроми. Парвус (Ізраїль Гельфанд) в автобіографічних нотатках стверджував, що саме ця поема, якою він захопився ще як гімназист в Одесі, навчила його ідеї класової боротьби.

Проте Граціозі йде набагато далі, ніж просто зближення ідеологій українського руху та лівацьких середовищ. Він стверджує, що саме події в Україні справили величезний вплив на перебіг совєцької історії, зокрема призвели до появи сталінської групи з її ідеологією. Вирішальним чинником став вибух ідеології та практики націонал-соціалізму на основі українського селянства. Очевидно, що український приклад не був ані унікальним, ані вичерпним — подібний досвід пережили майже всі національності та групи, втягнуті у процес великої трансформації після падіння старих режимів. Але українські селяни можуть сміливо претендувати на «право першородства»:

За можливим винятком тогочасної мексиканської революції, тут [в Україні] розвинувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило так багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилково впізнати.

Поєднання національних і соціальних гасел було загальною формулою успіху переможних революцій. Граціозі ж досліджує переплетіння цих моментів у практиці й ідеології українських селянських рухів під час революції 1917–1920 років та колективізації кінця 1920-х — початку 1930-х років. Українське село на початку століття було молодим, переповненим енергією суспільством, рішучим у подоланні перешкод, які зупиняли його розвиток. Головною завадою був хронічний брак землі, а ворогом — політичні режими, які стояли на шляху задоволення цього апетиту. Початок погромництва в селянському русі припав іще на час правління Центральної Ради (пізня осінь 1917 року), а свого вершечка досяг в Українській Державі гетьмана Скоропадського (1918) та Українській Радянській Соціалістичній республіці (1919 рік).

Граціозі називає цей аграрний рух «українським більшовизмом» — не через якусь там розроблену більшовицьку платформу, а в тому розумінні, що українські селяни поділяли більшовицьке гасло «грабуй награване» та виступали за совєцьку владу як утілення віковичних ідеалів селянського самоуправління. Хоча цей рух мав соціальний характер, від самого початку виявився його зв'язок із національною свідомістю. В селянських загонах тяжко було відрізнити, де починався Петлюра й де закінчувався Пятаков. Сам Пятаков, коли 1918 року намірявся перетягти цей рух на бік російського більшовизму, вдягався в довгий кожух і гостроверху шапку і здавався одним із розбійників Запорожжя з Шевченкових оповідей. Загони Григор'єва навесні 1919 року ввійшли в Одесу під чорними, червоними і жовто-блакитними прапорами — й одразу заходилися грабувати місцеве населення. Цей рух, що починався з погромів окремих поміщицьких господарств, швидко набрав характеру масового насильства, включно з етнічними чистками проти євреїв і німецьких колоністів. Але не тільки: таємні селянські збори ухвалювали знищувати всіх власників (у тому числі — й селян), які мали понад 20 десятин землі.

Цей рух неможливо ідеалізувати. Його вивчення варто б прописувати як ліки тим, хто досі слабує на «народництво» і вважає «народ» (абстрактний чи конкретно український) уособленням найвищих моральних чеснот. Сам Граціозі, як виглядає, приписує українському селянству сумнівну честь відкриття практики націонал-соціалізму — тієї, що через яких двадцять років набере вибухалої форми у гітлерівській Німеччині. Однак це не означає, що його симпатії лежать на стороні ворогів «українського більшовизму». Його центральною темою є показ того, як російський більшовизм, більшовизм Леніна, Сталіна, Свердлов, Бухаріна — змушений був реагувати на події в Україні. Це була історія багатьох непорозумінь, яку можна було б назвати «комедією помилок», якби вона не розвивалася й не кінчалася так трагічно для самих українців. Лідери Центральної Ради й Директорії дивилися на селянський рух як на «український». За своїм походженням і за окремими вимогами він такий і був. Біда, однак, полягала в тому, що селяни сприймали свою українськість цілком інакше, ніж міські інтелектуали — й тому у вирішальні моменти, коли йшлося про життя та смерть української держави, поверталися спиною до українського уряду. У розходженні між українським міським та українським сільським націоналізмами полягала, мабуть, головна трагедія української революції.

Натомість російських більшовиків захоплювала більшовицька стихія українського руху. Вони теж помилково вважали його «своїм» — аж до того, що заперечували його національний характер. Але досить селянству було познайомитися з більшовицькими реквізиціями, антирелігійною політикою, призначенням на

В. Домонтович

ДІВЧИНА З ВЕДМЕДИКОМ

БОЛОТЯНА ЛУКРОЗА

КРИТИКА

В. Домонтович

ДІВЧИНА З ВЕДМЕДИКОМ РОМАН

БОЛОТЯНА
ЛУКРОЗА

ОПОВІДАННЯ
ТА НАРИСИ

Київ: Критика, 2000

1999 року видавництво «Критика» першим в Україні перевидало два романи одного з найвизначніших українських прозаїків ХХ століття В. Домонтовича (Віктора Петрова, 1894–1969) — «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту». За результатами опитування кількох сот експертів, що його провів Центр рейтингових досліджень «Еліт-профі», цю книжку визнано (в номінації художня література) однією з трьох найпомітніших подій року. До другого тому вибраних творів В. Домонтовича увійшли його роман «Дівчина з ведмедиком» (1928) та найкращі оповідання й нариси різних років.

Петров залишається загадкою, ребусом, своєрідним сфінксом чи навіть Мефістофелем української культури. Те ж саме можна сказати про Домонтовича — його літературну креатуру. Мало не кожен Домонтовичів рядок містить парадокс, виклик, провокацію.

Як екзистенціаліст Домонтович міркує про сутність людини, поставленої поза історію і суспільним буттям, про множинність її ідентичності, проплинність часу та релятивність істини, про абсурдність життя та нездійсненність свободи. Тому всі його герої в свій спосіб проживають цілий спектр екзистенційних станів, серед яких тривога, нудьга, непевність, навіть невроз, які з часом найдуть своє втілення на сторінках Камю і Сартра... Але Домонтович є водночас ще й естетом, навіть гедоністом. Крім того, він знає, що найкраща зброя проти песимістичного надриу — це іронія.

Соломія Павличко, 1999

Видавництво
• КРИТИКА •

урядові посади неукраїнців — а понад усе з практикою влаштування земельних комун і безроздільною владою ЧК, за визнанням самих більшовиків, «наскрізь просякнутою злочинництвом, хуліганством, повним свавіллям і безвідповідальністю до свідчених негідників» — як українське село ставало горою проти «більшовицьких зайд» і двічі виганяло їх з України. Саме у конфлікті між російським та українським більшовиз-

мом найопукліше проявився національний характер останнього. Антибільшовицькі повстання українських селян проходили під лозунгами «Ми за владу рад, але проти жидів і кацапів», «За самостійну Україну», «Хай живе радянська влада! Геть більшовиків і євреїв», «За самостійну вільну Радянську Україну», «За самостійну Радянську владу».

Розмах українського руху змушував найдалекоглядніших російських більшовиків шукати компромісу з повстанцями. Його умовами стали несподівано на утворення Української РСР у рамках федеративної держави — Совецького Союзу. Але українські події справили й інший ефект на комуністичний режим. Граціозі відзначає особливу роль в еволюції російського більшовизму групи «Південного фронту», яка під час громадянської війни діяла на Україні, Доні та Північному Кавказі. Саме з цієї групи, яка від самого початку вдалася до найжорстокіших форм правління, вийшов Сталін і його найближче оточення. Теорія загострення класової боротьби під час зміцнення соціалізму у дрібнобуржуазній (або, вживаючи нормальну термінологію, селянській) країні, яку багато істориків уважали за вигадку Сталіна, насправді такою не була: саме досвід України, де опір селян комуністичному режимові був наймасовішим і найзапеклішим, логічно приводив більшовиків до такого висновку. Недаремно під час революції та громадянської війни Україна стала одним із найперших — і за часом, і за масштабами — об'єктів комуністичного терору. Після досягнення неписаного компромісу з більшовицьким урядом у 1920-х роках українські селяни нарешті досягли, чого хотіли: зникло поміщицьке землеволодіння, земля та продукти праці залишалися в селянських руках, а втручання центральної влади було мінімальним, бо одна рада покривала декілька, а партійний комуністичний осередок — декілька сотень сіл. Однак селянська утопія не могла протривати довго. Українським селянам нічого не забули й нічого не простили. Через яких десять років після свого першого походу в Україну більшовики вдалися до «останнього і рішучого бою» проти місцевого селянства — масової колективізації та штучного голоду, — безперечно, врахувавши й досвід 1918–1922 років.

Як і Білокінь, Граціозі ставить у центр свого дослідження історію великої трансформації традиційного суспільства у суспільство совєцьке. Одну зі своїх книжок він закінчує формулюванням проблеми, яка дуже близька до центральної теми монографії Білоконя: в чому ж коріння тієї надзвичайної агресивності, насильства і рішучості, що їх проявили більшовики? Для Сергія Білоконя відповідь очевидна: терор становив сутність самого більшовицького режиму та його ідеології. Отже, одне було невіддільне від іншого. Андреас Граціозі не є таким певним щодо цього — він признається, що йому несила розв'язати це питання. Бо подібні «терористичні» режими впродовж XX століття виникали декілька разів, і не щоразу були пов'язані з

комуністичною ідеологією. В чому ж їхня схожість і відмінність?

3.

Це питання стало центральним у бурхливих дискусіях, що виникли навколо одного з найбільших історичних бестселерів останніх років — «Чорної книги комунізму»¹. За складом своїх злочинів комунізм, певен автор передмови та висновків Стефан Куртуа, цілком заслуговує на Нюрнберзький процес: «Дитина українського куркуля, навмісно доведена до голодної смерті сталінським режимом, варта не менше, ніж єврейське дитя з варшавського гетто, яку вбив голодом нацистський режим». Тоталітаризм «класовий», пише Куртуа, дуже нагадує тоталітаризм «расовий»; майбутнє нацистське суспільство мало бути побудоване на ідеї «чистої раси»; майбутнє суспільство комуністичне — на ідеї класу пролетаріату, без буржуазних пережитків.

Саме через порівняння комунізму з нацизмом, а не просто через розкриття злочинів комунізму, «Чорна книга...» опинилася в центрі гострого політичного й інтелектуального скандалу, що не вщухав у Європі декілька місяців. Ця теза навіть зруйнувала стосунки між редактором та окремими авторами цієї колективної монографії, які не погодилися з радикальними формулюваннями в передмові. В дискусії пролунала думка, що треба проводити різницю між режимами, що винищують людей, маючи певну наперед визначену суспільну мету, та режимами, для яких винищення людей є самоцільною метою². Або, як висловлювалися інші, комунізм можна уявити без ГУЛАГу, а нацизм без газових камер — ні.

Ця думка, либонь, не переконлива для наших співвітчизників, особливо для тих, хто в роки другої світової війни пройшли й через німецькі, й через совєцькі концтабори. На щастя, ми позбавлені історичної нагоди дізнатися, яким був би нацизм, вийшовши переможцем з війни. Але цілком можливо, що після Гітлерової смерті він виродився б у якийсь м'якший тоталітаризм зі своїм спорохнявленим нацистським Брежневим, а тоді нарешті дочекався перебудовного партайгеноссе Горбачова. Не знаю, що б тоді сталося з газовими камерами. Натомість ми добре знаємо історію батьківщини комунізму — Совецького Союзу — і можемо засвідчити, що без ГУЛАГу цей режим швидко втратив би головну опору й сенс свого існування.

Українському читачеві цікаво буде дізнатися, що Україна безперестанно фігурує в тій частині «Чорної книги...», в якій йдеться про злочини комуністичного режиму в СРСР. Вона передувє і в прикладах найсильнішого опору більшовицькій владі, і в першості щодо застосованого проти місцевого населення державного терору, і — що найсумніше — у статистиці його жертв. Цим «Чорна книга...» дуже нагадує праці як Білоконя, так і Граціозі (покликаннями на якого автор розділу про комуністичний режим в СРСР Ніколя Верта буквально пересипає свою

розповідь). Усі разом ці книжки ще більше зміцнюють у думці, яка може здатися незвичною багатьом українським історикам — а саме, що український історичний досвід має вирішальне значення для вивчення генези, розвитку й занепаду комуністичного режиму. Коли говорять про мезальянс України з комунізмом, то найперше згадують, що тут не було місцевих відповідників ані будапештської революції 1956, ані пражської весни 1968, ані польської «Солідарності» 1980-х років. Однак чи часто впізнають у тих українських хлопцях, котрі входили на совєцьких танках у Будапешт, Прагу і ледь на ввійшли у Варшаву, синів, онуків чи правнуків українських повстанців 1918–22, 1928–32 чи 1944–49 років? І чому була можлива така радикальна трансформація впродовж одного-двох поколінь?

Жодна з рецензованих книжок не дає задовільного пояснення. Бо ні одна з них не розглядає — бодай гіпотетично, з огляду на сучасний стан досліджень історії комунізму в Україні — питання про співвідношення між тим, що було спільним для всіх територіальних відмін комунізму, і тим, що впливало з місцевих культурних і національних традицій. Сергій Білокінь наголошує на тому, що більшовицький режим був переломом у цих традиціях, але не пробує подивитися, якою мірою він був їхнім продовженням. Андреас Граціозі не лише говорить про існування «українського селянського більшовизму», але й приписує йому велике значення у виникненні самої совєцької системи. Однак, здається, він приписує йому терміни (як-от «націонал-соціалізм»), що не були властиві селянському світові хоча б тому, що селяни не думали в тих категоріях, що міські інтелектуали. Залишається питанням — принаймні теоретичним — чи поєднання українського міського націоналізму Грушевського та Петлюри з українським сільським націоналізмом Махна і Григор'єва привели б до перемоги ще одної форми національного комунізму зразка Скрипника та Хвильового. А якщо так, то чи масовий терор став би його обов'язковим елементом? Принаймні, думка про український комуністичний уряд, що влаштує голодомор для свого селянства, виглядає досить штучною і перекреслює такі умоглядні побудови. І, нарешті, «Чорна книга...» не пробує з'ясувати джерела привабливості комунізму, його величезної мобілізаційної здатності. Чому вірус комунізму заразив більшість континентів, за винятком Північної Америки, Австралії та Антарктиди?

На ці питання не маємо задовільних відповідей. Поки що. Однак вивчення української історії може виявитися дуже важливим для вироблення історичної антивірусної сироватки. В цьому якраз і переконують нас книжки, про які тут говорилося.

¹ У «Критиці» про неї див.: Леопольд Унгер, «Книга чорна і... червона» (1998, ч.3).

² Tony Judt, The Longest Road to Hell, The New York Times, Monday, December 22, 1997. □

Універсум

Журнал політології,
футурології, економіки,
науки та культури
1-2/2000

Найпомітніший матеріал січнево-лютевого «Універсуму» — виступ Сергія Головатого перед українськими й іноземними журналістами «Політична ситуація в Україні і Рада Європи», присвячений загрозливим авторитарним тенденціям у державі. Привертає увагу також злободенна публіцистика Леоніда Сотника «Чи можна перетворити Україну на суцільний «Південмаш»?», Тетяни Метельової «Апокаліпсис всерйоз і надовго» та Сергія Грабовського ««Советська людина» як культурно-антропологічний тип».

В інших рубриках Михайло Павловський розмірковує про «Світ і Україну на порозі третього тисячоліття», Анатолій Матвієнко розповідає про новостворену (й очолену ним) політичну партію «Собор», Олег Романчук уміщує нарис про Миколу Міхновського (до 100-річчя появи його брошури «Самостійна Україна»), професор Варшавського університету Стефан Козак пише про польсько-українське культурне прикордоння.

79065 Львів-65, а/с 2994
тел./факс (38-0322) 76-83-97;
75-14-11
Представництво у Києві:
тел. (044) 229-18-52